

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477)

Володимир Половець

БОГДАН ІВАНОВИЧ ХАНЕНКО (1849 – 1917 РР.)

У статті розглянуто становлення Богдана Івановича Ханенка як колекціонера, мецената та організатора музейної справи в Києві. Дворянин Чернігівської губернії, який співчував різночинно-інтелігентській ідеї, став прикладом служіння народу, обравши метою свого дослідження художній живопис. У широкому залученні до цього він бачив запоруку розвитку народної освіти.

Минуло 160 років з дня народження Богдана Івановича Ханенка, визначного українського колекціонера – мецената, археолога, почесного члена Академії мистецтв, члена Археологічної комісії, історичного товариства Нестора-літописця та багатьох інших громадських організацій. Він народився 23 січня 1849 року в селі Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії в родині колезького секретаря Івана Івановича Ханенка [1]. Коріння цього відомого українського дворянського роду походить від козака Запорозького війська Степана Ханенка, який жив на початку XVII століття. Його син, Михайло Степанович, був гетьманом Правобережної України (1669-1674 рр.), прихильником утвердження козацької республіки. У березні 1674 року на козацькій раді під Лисянкою склав булаву на користь І.Самойловича, перейшов на Лівобережну Україну і решту життя цей значний військовий і політичний діяч прожив то в Києві, то в Лохвиці чи Козельці зі своїм сином Яковом [2].

Кожне наступне покоління Ханенків не тільки пишалось славним гетьманом, але й із роду в рід примонжувало яскраві образи історичних постатей, генетично наділених чи не найкращими людськими рисами організованості, цілеспрямованості, працелюбства, обов'язковості та взірцевої комунікабельності. Стати такою особистістю допомогли Богдану Івановичу його близькі родичі – дядьки Олександр Іванович та Михайло Іванович Ханенки.

Олександр Іванович був активним учасником проведення реформи 1861 року на Чернігівщині, захоплювався минулим України, збирав стародруки, склав „Історичний нарис межевих установ на Україні” (1870 р.), „Історичний опис деяких місцевостей Чернігівської губернії” (1889 р.). Він був рідкісно освіченою людиною, знавцем європейських мов, пристрасним бібліофілом, хранителем багатющого фамільного архіву [3]. Михайло Іванович захоплювався історією України, опублікував ряд історичних джерел, серед яких важливе місце займали документи із сімейного архіву [4].

© Володимир Михайлович Половець – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Саме вони вплинули на вибір навчального закладу, де б опанував курс класичних наук їхній племінник Богдан, – юридичний факультет Московського університету, який він закінчив у 1871 році, здобувши науковий ступінь кандидата права [5].

Події, пов'язані з реформою 1861 року, тоді ще були на вустах кожного, і служба на адвокатській ниві уявлялася завданням благородним і суспільно корисним. На сімейній раді було вирішено, що кращим містом для реалізації благочестивих намірів стане північна столиця. Але сталося не так, як бажалося. Переїзд до Петербурга багато в чому визначив майбутнє молодого адвоката. Знайомство з Юрієм Васильовичем Дружиніним, братом відомого літератора, колекціонером і прихильником живопису, відкрило Богдану Івановичу доступ в коло освіченої петербурзької громади. Він став постійним відвідувачем творчих вечірок у домі Дружиніна на Сергіївській вулиці, своєрідного гуртка літераторів і любителів мистецтва. Згодом Богдан Іванович згадував: „У Дружиніна щотижня, по четвергам, вечорами зустрічався з Д.В.Григоровичем, секретарем Санкт-Петербурзького імператорського товариства заохочення художеств і з деякими іншими знайомими і любителями мистецтва, і бесіди з ними про мистецтво, про збір і виставки картин і художніх виробів надто захоплювали мене” [6].

Власне, знайомство з Григоровичем сприяло зародженню у молодого юриста інтересу до історії мистецтва. Блискучий розповідач і колекціонер, одна з ключових на той час постатей в художньому житті Росії, Григорович став для сучасників ледве не диктатором смаку, причому вплив його особи був настільки сильний, що Г.К.Лукомський назвав той період в одній зі своїх статей „епохою Григоровича” [7]. Слухаючи бесіди в гуртку Дружиніна, відвідуючи музеї столиці, Богдан Іванович усе більше захоплювався образотворчим мистецтвом. Благотворним середовищем для задоволення цього інтересу були численні лавки Апраксіна двора, переповнені різноманітним антикварним мотлохом, серед якого часто можна було знайти картини «малих» голландців, старий російський фарфор, ампірну бронзу.

Відвідування Ермітажу із розважальних прогулянок перетворилося на уроки знавцтва. „Чудові зібрання картин... полегшили знайомство з художниками старих шкіл і були зразками для порівняння. Зібрання абата Ланця про італійські школи, Карла Бланка про живописців усіх шкіл та інші твори по живопису остаточно зблизили мене зі старинними майстрами і змусили їх полюбити, ... в старовинних картинах оживало для мене давнє минуле і його діячі зі всіма їх характерними особливостями, їх настроями, їх думками” [8].

До петербурзького періоду адвокатської діяльності Богдана Івановича належить одна із найважливіших подій в його житті – він одружується з Варварою Терещенко, донькою відомого українського поміщика, цукрового магната й мецената Миколи Терещенка. Вона народилася 9 серпня 1852 року в Глухові на Чернігівщині. Родина Терещенків теж захоплювалася збиральницькою діяльністю. Їх колекція складалася із визначних творів В.Боровиковського, Д.Левицького, І.Рєпіна, І.Айвазовського, І.Шишкіна, В.Верещагіна, М.Врубеля, А.Куїнджі, В.Полєнова, В.Маковського та ін. Родинна захопленість російським мистецтвом сприяла тому, що і Варвара Терещенко збрала особисту колекцію давньоруських ікон (близько 70). Терещенківська збірка лягла в основу Київського музею російського мистецтва [9].

Зразу ж після весілля подружжя відбуло в подорож за кордон, природно, в бажану Італію. „По дорозі ми оглядали галереї і музеї Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Рима і Неаполя... Я цілком був пригнічений масою нових вражень, розібратися в яких не міг. Я ходив по музеях, дивився на мармури, на старинні бронзи, на глиняні вази, але не розумів значення побачених предметів, відчуваючи їх красу. Я прийшов до усвідомлення, що моє уявлення про мистецтво далеко було не повним, можливо, навіть неправильним” [10].

Повернувшись додому, Богдан Іванович починає збирати книги по мистецтву,

щоб поповнювати прогалини у своїх знаннях, які так гостро відчув за кордоном. Захоплення набуло систематичного характеру. Томи Андреева і Сіре потіснили на робочому столі адвоката пухлий звід законів Російської імперії. Ідея колекціонування остаточно захопила юриста. Ось як він сам згадував про це: „Я досить близько зійшовся з пейзажистом І.І.Шишкіним, бував у І.М.Крамського, зустрічався з Айвазовським, Ріццоні, Куїнджі, досить часто навідували мене прибулі з Одеси М.Д.Кузнецов та Бондаревський. Я зацікавився російським живописом, почав відвідувати виставки картин, ходив по майстернях художників і почав приглядатися до їх картин... Переді мною відкривався новий світ, і відтоді покликання моє визначилося – я безповоротно вже взявся вивчати старовинне малярство й поклав собі за мету збирати його твори” [11].

І хоча першими придбаннями Богдана Івановича були твори Боровиковського, Левицького, Кіпренського, Брюллова, Перова і Рєпіна, він зосереджується на картинах майстрів старовинного малярства, якими в той час у Петербурзі мало хто цікавився. Життєві обставини сприяли цьому. Міська дума обрала Ханенка в мирові судді, причому на території його ділянки був і Апраксін двір, що давало можливість постійно перебувати в центрі петербурзької антикварної торгівлі і „бути в курсі справи всього того, що із художніх творів з'явилося на ринку, і одним із перших могло з'являтися на огляд” [12].

Поступово в контакт з антикварним ринком викристалізувалася і сама програма майбутнього зібрання. Відомий колекціонер і знавець голландського живопису В.А.Щавінський на початку ХХ ст. писав, що в 60-70-х рр. ХІХ ст. петербурзький ринок був завалений художніми полотнами. Особливо часто зустрічалися картини голландських і фламандських майстрів. Така численність була викликана реформою 1861 р. Однією з прикмет „осені російського дворянства” став розпродаж художніх скарбниць, що перекочували із маєтків і столичних палаців у антикварні лавки. Недарма ж той час увійшов в історію як золотий вік російської антикварної торгівлі, коли колекціонування базувалося не на грошах і рекламі, а на особистих смаках і глибоких знаннях.

Як активний учасник розпродажу початковий колекціонер зав'язує знайомства з петербурзькими знавцями живопису, а серед них – Петром Петровичем Семеновим-Тяншанським, неординарною особистістю, колекціонером голландського і фламандського образотворчого мистецтва. З часом подібне обмеження було знято, і до складу зібрання Богдана Івановича увійшли перші полотна італійських і французьких художників. Тепер антикварна торгівля вже не може задовольнити потреби колекціонера, і він розшукує картини по всьому Петербургу, відвідує приватні зібрання, зустрічається з невдалими спадкоємцями, ділками-перекупниками і навіть реставраторами Ермітажу. Так петербурзький період став початком утворення майбутнього фундаментального зібрання.

1876 р. Богдана Івановича переводять до Варшави. У царстві Польському проводилася судова реформа, і його призначають суддею Варшавського окружного суду. Перебування у Варшаві продовжувалося близько п'яти років і сприяло подальшому збагаченню колекції [13]. Звідси він їздить на аукціони Відня, Мадрида, Рима, Берліна. За час перебування у Варшаві його колекція збільшилася майже наполовину. Там з'явилися полотна з відомих європейських колекцій графа Бриля, принца Боргеса, консула Вебера та знаменитого віденського збирача картин Ганса Маккарта [14].

У ці роки Б.І.Ханенко стає учасником ряду аукціонів, де розпродавалися найбагатші колекції, що збиралися протягом століть. Імена власників і утворювачів їх увійшли в історію італійського образотворчого мистецтва. Тоді продавалися картини принца Боргеса в Римі, і саме там Богдану Івановичу вдалося серед інших придбати диптих нідерландського майстра „Поклоніння чаклунів”, що отримав всесвітнє визнання і автор якого, по прийнятій у мистецтвознавстві традиції, іменується тепер „Майстер ханенківського поклоніння” [15].

Поїздки в Західну Європу не обмежувалися відвідуванням такого великого

розпродажу, як зібрання абата Піррі, герцога делла Вердура чи сімейства де Бальзон, вони сприяли також установленню тісних контактів з провідними організаторами торгівлі художніми творами та мистецтвознавцями. Серед них були такі фахівці, як директор Кайзерфрідріхсмузеума Вільгельм Боде, майстерні Маузера, Гофстед де Грот, А.Бредіус. При цьому вони не тільки консультували Б.І.Ханенка з приводу того чи іншого придбання, але й використовували матеріали його зібрань у своїх наукових студіях. Зверталися до його колекцій і такі спеціалісти, як Макс Фрідлендер і Роберто Лонго [16].

У 1888 році Богдан Іванович пішов у відставку. Він зрозумів, що й надалі поєднувати службу та колекціонування стає неможливим. Зібрані твори вимагали системи, простору і часу для свого існування, розміреного ритму життя. То був період глибоких роздумів над майбутнім. Як пише М.Слабошпицький: „Ханенко міг дозволити собі таке задоволення, як колекціонування мистецьких творів, - він належав до людей заможних, бо юридична практика забезпечувала доволі непогані статки. І все ж його жодною мірою не випадає назвати багатієм за масштабами тодішніх багатіїв, як, скажімо, Харитоненки, Бродські, Галагани, Тарновські чи його тесть Терещенко. А коли читаєш сьогодні в каталозі музею імена Веласкеса, Белліні, Донателло, Джордано, Перуджіно, Беллото, Гварді, Караваджіо, Йорданка, Рейсдала, Гроза, Давіда, Буше, Верне, Гальса, то розумієш: за всім тим – просто фантастичні кошти. Пояснення тут напрошується тільки одне – Ханенко був не тільки талановитим юристом, а й винятково здібним підприємцем та покупцем. Він умудрявся купувати картини винятково дешево. Деякі з них були в такому стані, що мало який знавець міг угадати в них славетного автора, а досвідчене око колекціонера відразу ж бачило в напівзнищеній картині те, чого не помічали інші... Одне слово, щоб зібрати саме такої ціни колекцію і саме при грошах Ханенка, треба було бути саме Богданом Івановичем» [17].

Після повернення із Варшави Богдан Іванович проводить декілька років, проживаючи поперемінно то в Києві, то в Москві, то у своєму курському маєтку. Він уважно стежив за антикварним ринком, і пошуки оригінальних художніх полотен стали для нього основним заняттям. Зібрана колекція вимагала відповідної систематизації і простору для розміщення її в експозиції. Переїхавши в Київ, Богдан Іванович і Варвара Миколаївна проживали в будинку М.Терещенка – батька Варвари. Цей будинок батько побудував для своєї доньки, попередньо придбавши ділянку землі по вулиці Олексіївській, 15. У Києві Богдан Іванович розгорнув широку громадську діяльність. Він став засновником Південно-Російського товариства захисту хліборобства і сільської промисловості та Київського товариства сільського господарства, організатором управлінь численних інших товариств, пов'язаних з розвитком промислового виробництва. На його кошти будували російський виставковий павільйон у Венеції, він постійно брав участь в археологічних розкопках, після чого були видані капітальні праці „Древности Приднепровья” та „Кресты и образки”. За участю Богдана Івановича влаштовувалися художні виставки, а молоді талановиті люди завжди отримували у нього матеріальну і моральну підтримку [18].

Київ – особлива сторінка в житті подружжя Ханенків. Будинок по вулиці Олексіївській Богдан Іванович пристосував для розміщення свого мистецького зібрання. Саме з цього часу він починає розцінювати свою колекцію як музей, а не як домашню галерею старих майстрів. У квітні 1892 року він пише Е.І.Цветкову: „Будинок мій закінчено опорядженням, і думаю, в наступному році розберуся зі своїм зібранням, яке поки що лежить без ужитку. В картинах своїх зробив сортування, до п'ятдесяти викинув, після цієї операції на душі стало легше” [19].

Упорядкування будинку і систематизація колекції займали майже увесь вільний час і залишалися головною справою Богдана Івановича, але все ж таки не змогли перетворити його в самотника, який замкнувся в стінах свого особняка-музею. Його світогляд сформувався в гуртку Дружиніна, і він залишався на все життя людиною, вихованою на ідеалах служіння суспільству. Як дворянин, котрий сповідував різночинно-інтелігентські ідеї, опинившись в колі молоді буржуазії,

він об'єктом служіння народу обирає культуру, в широкому залученні до якої бачив запоруку розвитку народної освіти.

На той час Київ був досить провінційним містом і не мав навіть музею. Неодноразово інтелігенція просила владу відкрити краєзнавчо-археологічний музей, але постійно отримувала відмову. Першу спробу було здійснено в 1889 році. У приміщенні другої міської гімназії група представників міської інтелігенції у складі професора Антоновича, Прахова, Лазаревського, цукропромисловика Терещенка, будівельного підрядчика Бродського та інших поважних у місті людей, склала доповідну записку про необхідність утворення міського музею. Але незважаючи на поважність осіб, які взяли участь у клопотанні, губернатор відмовив: „... у заснуванні подібного закладу потреби не виникає” [20].

Та попри це, Богдан Іванович підготував статут майбутнього музею. Документ було схвалено. Ханенко склав список людей, які зможуть допомогти відповідними коштами у будівництві музею. Богдан Іванович на той час очолював Київське товариство старожитностей і мистецтва, і йому було делеговано найголовніші повноваження у справі творення задумки музею. Розглядалося декілька проєктів, після чого визначили найкращий, за яким і мала будуватися споруда. Зібрали понад 70 тисяч рублів, а потрібно близько 300 тисяч. Коштів таких не було. У цей час до Києва приїздив імператор Микола II. Богдану Івановичу вдалося мати розмову з царем і вмовити його підтримати цю важливу для Києва справу. За розпорядженням Миколи II з державної казни на будівництво музею було перераховано 50 тисяч рублів. Решту грошей добирали меценати. 1904 року відбулося освячення музею. На той час він мав 3145 експонатів. Б. і В. Ханенки передали музею експонатів на 134 тисячі рублів. За активну участь у розбудові музею Богдану Івановичу було надано звання дійсного статського радника [21].

До музею увійшла археологічна колекція Богдана Івановича. Свого часу він, дізнавшись про наміри видатного археолога Вікентія Хвойки розпочати розкопки, викупив ту ділянку землі, щоб знайдені експонати не розійшлися по чужих руках, внаслідок чого було отримано найкращу в Росії приватну археологічну колекцію [22].

„Архітектура музею разом із меблями, стінним оббиттям, зброєю, посудом, іншими речами мала підкреслювати мистецько-стильові особливості експонатів, ніби продовжувати розмову „на задану тему”. Музей Ханенків був для киян справжнім „вікном в Європу”. Загалом фахівці схильні критично ставитися до архітектурного стилю будівлі, до перенасичення зал декором, меблями, речами, вони закидають Ханенкам поклоніння перед історією, гру в історизм, аматорське розуміння поняття експозиції... Разом з тим таке оформлення приватних галерей було типовим”, - пише Н.Крутенко [23].

1896 року Богдан Іванович і Варвара Миколаївна видали каталог своєї збірки „Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других художественных школ”, друге видання якої вийшло друком у 1899 році. Полотна їхньої колекції 1908 року мали великий успіх на виставці творів з палаців та приватних збірок, організованої часописом „Старые города” в Києві і Петербурзі. Твори з колекції київських колекціонерів привернули до себе увагу знавців та шанувальників мистецтва [24]. Про колекцію було відомо іноземним фахівцям, які не тільки добре знали її, але й консультували Ханенків. Серед них такі іноземні фахівці, як Бредіус, Фридлендер, Гроот, Боде. Зали музею, бібліотека з образотворчого мистецтва, що нараховували понад 2,5 тисячі екземплярів, приймали зацікавлених відвідувачів. Ханенки вирішили подарувати своє зібрання Києву. То була їхня громадянська позиція, яку яскраво ілюстрували слова на одному з публічних виступів Богдана Івановича. „Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур п'ятого століття й не показувати ці речі – те саме, що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете або Шекспіра. Творіння геніїв своєю суттю не повинні належати тільки тим, хто ними володіє” [25].

Велику допомогу Богдану Івановичу у справі збирання і колекціонування художніх творів надавала Варвара Миколаївна. Вихована в сім'ї, де дитинство пройшло в оточенні кращих зразків російського класичного мистецтва, вона не тільки з молодих років обрала шлях до колекціонування, захоплюючись давньоруськими іконами, але й займалася просвітницьким благодійництвом. У своїх маєтках сіл Черкаського і Васильківського повітів за її ініціативи і матеріальної підтримки були збудовані парафіяльні школи і навчальні майстерні, де після успішного закінчення школи упродовж двох років дівчатка навчалися ткацького ремесла. Після цього кожна учениця одержувала безплатно ткацький верстат. Хлопці навчалися в столярній майстерні три роки і після успішного опанування спеціальністю отримували повний комплект столярних інструментів, матеріали для праці, допомогу в збуті виготовленої продукції. Для дорослих організовувалися вечірні класи, де навчали передових методів ведення сільського господарства. У селах комплектувалася відповідна бібліотека [26].

Діяльність Варвари Миколаївни на просвітницькій ниві пов'язана з популяризацією надбань української культури та підтримкою творчості народних майстрів. Для розширення збуту і пропагування художньої культури українського народу вона відкрила спеціальний магазин у Лондоні, де продавали килими і тканини організованою нею Оленівської майстерні Васильківського повіту. Коли в 1909 році в Києві відкрилася друга кустарна виставка, роботи Оленівської майстерні були нагороджені там великою срібною медаллю. За ескізами видатного художника, педагога і мецената Василя Григоровича Кричевського, якого Варвара Миколаївна запросила до співпраці у 1912 році, в Оленівській майстерні були виконані килими та декоративні тканини, що з великим успіхом експонувалися на виставці у Петербурзі, Берліні, Парижі та США. У Петербурзі вони були відзначені золотою медаллю. Через труднощі, викликані Першою світовою війною, майстерня, як і інші добродійні установи Варвари Миколаївни, припинила свою роботу [27].

Напередодні Першої світової війни приватне зібрання Ханенків було визнане фахівцями одним із кращих у Росії. Коли в 1915 році над Києвом нависла загроза німецької окупації, все найцінніше з колекції подружжя передало на збереження до Московського історичного музею до кращих часів [28]. На початку 1916 року Богдан Іванович тяжко захворів. Лікарі виявили капілярний бронхіт, який затягнувся на тривалий час і приносив хворому тяжкі страждання. Відчуваючи кризовий стан свого здоров'я, 26 листопада 1916 року він склав заповіт, згідно з яким колекція зарубіжного мистецтва дарувалася Києву. 10 квітня 1917 року заповідач у присутності М. Біляшівського та В. Кричевського підтвердив свою волю, застерігаючи, що його дружина Варвара Миколаївна мала залишитися довічним розпорядником колекції та будинку й повинна закінчити справу їхнього життя – підготувати збірку до перетворення її на міський музей. 26 травня (8 червня) 1917 року Богдана Івановича не стало [29].

Для Варвари Миколаївни почалися часи тяжких випробувань. Вона розуміла, що в такий складний для країни час колекція музею може опинитися під загрозою. Німецьке командування від імені свого уряду звернулося до вдови з пропозицією перевезти її майно в Німеччину, зберігши за ним ім'я Ханенків, але Варвара Миколаївна відмовилася. У грудні 1918 року вона звернулася до Академії наук України з проханням прийняти від неї в дар колекцію та бібліотеку при умові, що музей буде носити ім'я Б.І. та В.М. Ханенків. Влада переходила із рук у руки, а питання музею залишалося не вирішеним. У 1919 році більшовицька влада націоналізувала музей. Певний час він перебував у підпорядкуванні Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Незважаючи на громадянську війну, музей приймав відвідувачів. З 1921 року Академія наук України вступила у володіння музеєм. Було створено комітет для керівництва музеєм як науковою установою, до якого увійшла і Варвара Миколаївна, але 7 травня 1922 року вона померла. Директором музею було призначено Миколу Омеляновича Макаренка, мистецтвознавця, історика, археолога, а вченим

секретарем –Сергія Олександровича Гілярова, відомого в Києві мистецтвознавця. Коли почали описувати майно, що залишилося після смерті покійниці, з'ясувалася відсутність заповіту, який М.О.Макаренко підписував як свідок, та сімейного архіву Ханенків. Питання про їх долю залишається відкритим [30].

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що в 2009 році Київський музей західного та східного мистецтва, відкритий на основі музею мистецтв Б.І. та В.М. Ханенків, відзначає своє 90-річчя. Після ремонту приміщення на оновленій будівлі знову з'явився родовий герб на фасаді, упорядковано меморіальний кабінет Б.І.Ханенка. Розширюються експозиційні площі музею. Експонуються колекції східного мистецтва, влаштовуються тематичні виставки та наукові конференції. У залах цього чудового мистецького закладу на відвідувачів чекає зустріч з прекрасним надбанням світової і нашої національної культури, до збирання якого приклали стільки сил і коштів Богдан Іванович і Варвара Миколаївна Ханенки, ім'я яких, нарешті, повернуто музею.

1. Мистецтво України. Біографічний довідник. – К., 1997. – С. 612.
2. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 425; Бакуменко П., Коцій В. Ханенки: знамениті родини // Україна. – 1992. - № 26. – С. 1-4.
3. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001. – С. 213.
4. Бакуменко П., Коцій В. Вказана праця. – С. 3.
5. Крутенко Наталія. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 63.
6. Акинша К. Забытый меценат // Наше наследие. – 1989. - № 5. – С. 29.
7. Там само. – С. 30.
8. Там само.
9. Крутенко Наталія. Фундатори // Пам'ятки України. – 1996. - № 2. – С. 9.
10. Акинша К. Вказана праця. – С. 30.
11. Крутенко Наталія. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 63.
12. Акинша К. Вказана праця. – С. 31.
13. Там само.
14. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 214.
15. Акинша К. Вказана праця. – С. 32.
16. Там само.
17. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 217.
18. Бакуменко П., Коцій В. Ханенки: знамениті родини // Україна. – 1992. - № 26.
19. Акинша К. Вказана праця. – С. 33.
20. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків // Українська газета. – 2002. – 6 червня.
21. Слабошпицький М. Вказана праця. – С. 217.
22. Корнієнко Н. Вказана праця.
23. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 64.
24. Див.: Там само.
25. Там само. – С. 65.
26. Корнієнко Н. Вказана праця.
27. Там само.
28. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна // Голос України. – 1992. – 1 травня.
29. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 68.
30. Корнієнко Н. Вказана праця.

В статье рассматривается становление Богдана Ивановича Ханенка как коллекционера, мецената и организатора музейного дела в Киеве. Дворянин Черниговской губернии, который сочувствовал разночинно-интеллигентской идее, стал примером служения народу, избрав целью своего исследования художественную живопись. В широком приобщении к ней он видел залог развития народного просвещения.

The article deals with Bohdan Ivanovych Khanenko, his becoming a collector, Maccenas and organizer of the museum business in Kyiv. A nobleman of Chernihiv gubernia, who sympathized with the men of different rank intelligent ideas became an example of serving the people having chosen painting an object of his investigation. His wide involvement in painting was considered to be a pawning of popular education developmen.